

УДК 342.951:35.071.5](477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.38>

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ГРОМАДИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ: АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Павлович-Сенета Я.П.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-3491-8878>

Лепіш Н.Я.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-5754-3511>

Павлович-Сенета Я.П., Лепіш Н.Я. Територіальні громади в умовах воєнного стану в Україні: адміністративно-правове забезпечення та особливості функціонування.

У статті розглянуто теоретико правові підходи щодо визначення поняття та ознак територіальних громад в Україні, як сукупності мешканців, об'єднаних постійним проживанням у межах певного села, селища чи міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями або добровільного об'єднання мешканців кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Зазначено, що в Україні гостро постала необхідність децентралізації, що передбачає передачу широкого кола повноважень, а також і фінансів від державної влади об'єднаним територіальним громадам та створеним ними місцевим органам самоврядування. Перший етап реформи (2018-2019 рр.), що передбачав добровільне об'єднання населених пунктів в одну ОТГ (об'єднану територіальну громаду) засвідчив, що по всій території держави за власною ініціативою мешканці утворили близько 40% ОТГ. Тому у 2020 р. організація нових ОТГ відбулася централізовано. Запровадження в Україні воєнного стану змінило функціонування та розвиток ОТГ, значна частина яких опинилася у зоні бойових дій. Зазначено, що згідно чинного законодавства на час дії воєнного стану військові адміністрації виконують повноваження органів місцевого самоврядування в об'єднаних територіальних громадах.

Незважаючи на вжиті у напрямку реформування територіальної організації влади кроки, система ОТГ та функціонування новообраних представницьких органів у них, потребують, як правового, так і інституціонального забезпечення. Однак, в умовах воєнного стану реалізація завдань реформи децентралізації є доволі обмеженою. Разом з тим, створені ОТГ та їх представницькі органи по-

винні забезпечувати надання мешканцям громад базового пакету соціальних та адміністративних послуг. Враховуючи, що в Україні проводяться військові дії та з метою забезпечення надання громадянам України необхідної допомоги соціальні послуги пропонується надавати екстрено (кризово) (за неможливості застосування загального порядку організації та надання соціальних послуг). Існуючі проблеми у сфері адміністративно-правового регулювання ОТГ в Україні потребують подальшого наукового аналізу, дослідження, узагальнення і вирішення.

Ключові слова: адміністративні послуги, воєнний стан, мешканці, місто, місцеве самоврядування, село, селище, територіальна громада.

Pavlovich-Seneta J.P., Lepish N.Ya. Territorial communities in the conditions of martial law in Ukraine: administrative and legal support and peculiarities of functioning.

The article examines theoretical and legal approaches to defining the concept and features of territorial communities in Ukraine, as a set of residents united by permanent residence within a certain village, town or city, which are independent administrative and territorial units or a voluntary association of residents of several villages. which have a single administrative center. It is noted that there is an urgent need for decentralization in Ukraine, which involves the transfer of a wide range of powers, as well as finances, from the state power to united territorial communities and local self-government bodies created by them. The first stage of the reform (2018-2019), which provided for the voluntary unification of settlements into one UTG (united territorial community), showed that residents formed about 40% of UTGs across the entire territory of the state on their own initiative. Therefore, in 2020, the organization of

new OTG took place centrally. The introduction of martial law in Ukraine changed the functioning and development of the OTG, a large part of which ended up in the war zone. It is noted that according to the current legislation, during the period of martial law, military administrations exercise the powers of local self-government bodies in united territorial communities.

Despite the steps taken in the direction of reforming the territorial organization of the authorities, the system of the OTG and the functioning of the newly elected representative bodies in them require both legal and institutional support. However, in the conditions of martial law, the implementation of the tasks of the decentralization reform is quite limited. At the same time, the created OTG and their representative bodies must ensure the provision of a basic package of social and administrative services to the residents of communities. Taking into account that military actions are being conducted in Ukraine and in order to ensure the provision of necessary assistance to the citizens of Ukraine, it is proposed to provide emergency (crisis) social services (if it is impossible to apply the general order of organization and provision of social services). Existing problems in the field of administrative and legal regulation of OTG in Ukraine require further scientific analysis, research, generalization and solution.

Key words: administrative services, martial law, residents, city, local self-government, village, settlement, territorial community.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року історія українського державотворення кардинально змінила свій хід, у зв'язку з повномасштабною військовою агресією Російської Федерації проти України. Це викликало відповідну реакцію з боку органів публічної влади та глави Української держави зокрема. Президент Володимир Зеленський, на підставі пропозиції Ради національної безпеки і оборони й відповідно до українського законодавства, підписав Указ № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» з 5:30 24 лютого 2022 року [1]. Запровадження в Україні воєнного стану змінило функціонування та розвиток суспільних відносин в усіх сферах суспільного життя. І пересічні громадяни, і представники громадськості, і публічна адміністрація – усі мобілізувалися для протидії ворогу. Разом з тим, особливу відповідальність за таких умов було покладено на органи державної влади та місцевого самоврядування, що представляють інтереси відповідних територіальних громад. Відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», органи місцевого самоврядування і далі здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України, цим та іншими законами України. Військове

командування разом із Міністерством внутрішніх справ України, іншими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування має забезпечити передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» заходи й повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави [2].

Незважаючи на воєнний стан, більшість реформ, що мають місце в Україні, так чи інакше продовжили свій розвиток у напрямку європейської інтеграції. Це стосується і територіальної реформи та реформи місцевого самоврядування. Основним її змістом є децентралізація влади та формування об'єднаних територіальних громад, як основних суб'єктів місцевого самоврядування, а також створення передумов для їх самодостатнього та економічно ефективного розвитку.

Стан опрацювання цієї проблеми. Нормативно-правовою базою для дослідження територіальних громад в умовах воєнного стану є: Конституція України, Закони України «Про місцеве самоврядування», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про правовий режим воєнного стану», «Про національний спротив», «Про співробітництво територіальних громад» та урядові документи: Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні; Методика формування спроможних територіальних громад, тощо. Теоретичною основою для аналітичного осмислення окресленої теми стали наукові праці з теорії управління та адміністративного права, таких вітчизняних вчених як: В.І. Борденюка, І.П. Голосніченка, А.П. Заєць, Р.А. Калюжного, І. Коліушка, В.В. Корженка, М.І. Корнієнка, О.Д. Лазор, О.Я. Лазор, Н.Р. Нижник, Пухтинського, В.Я. Тація, С.О. Телешун, П.М. Ткачука, Ю.М. Тодики та інших.

Метою статті є визначення становища територіальних громад в сучасних соціально-економічних та політичних реаліях, з урахуванням воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Конституційне положення про те, що народ є джерелом державної влади передбачає дві форми його реалізації – безпосередньо та через органи публічної (державної та самоврядної) влади. Відповідно до ст. 140 Конституції України, місцеве самоврядування є правом територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України [3]. На територіях, де введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян Президен-

том України можуть утворюватися тимчасові державні органи – *військові адміністрації*. Військові адміністрації населених пунктів утворюються в одному чи декількох населених пунктах (селах, селищах, містах), в яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, у тому числі внаслідок фактичного саморозпуску або самоусунення від виконання своїх повноважень, або їх фактичного невиконання, або припинення їх повноважень згідно із законом [2].

Своєю чергою «територіальна громада» - це сукупність мешканців, об'єднаних постійним проживанням у межах певного села, селища чи міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями або добровільне об'єднання мешканців кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр [3; 4; 5].

Варто зазначити, що в західній політико-правовій науці та практиці більшу увагу приділено не самому визначенню поняття «територіальна громада», а аналізу сутності територіальних колективів, комун, самоорганізованих громад, місцевих співтовариств та інших місцевих спільнот [6, с. 102].

Сьогодні поняття та зміст категорії «територіальна громада» досліджують багато наук та навчальних дисциплін. Зокрема, ті чи інші характеристики територіальної громади визначено в філософії, соціології, політології, економіці, правознавстві, географії, тощо. З огляду на це, вважаємо, що досліджуючи поняття та зміст категорії «територіальна громада» важливо застосувати комплексний підхід. Група вчених на чолі з Д. Барнсом розглядала категорію «громада» або «спільнота» у таких аспектах:

- перший – відобразити легітимність громади як історично сформованої спільноти, що має спільну культуру, звичаї і традиції, минуле;
- другий – існування цієї спільноти як системи відносин між її членами (сімейні відносини, співіснування у спільному просторі, належність до певної соціальної групи тощо);
- третє – функціонування громади як колективного споживача різноманітних суспільно-економічних благ;
- четверте – необхідність розвитку громади з метою забезпечення надання громадських послуг, участь місцевих інститутів громадянського суспільства у життєзабезпеченні населення та виробничих процесах;
- п'яте – існування громади як представника місцевого населення у політичних процесах і як безпосереднього суб'єкта процесу управління [7, с. 165].

На думку професора М. Баймуратова [8, с. 123] окрім зазначених вище ознак територіальної громади, важливе значення мають ще й такі як спіль-

на комунальна власність громади, а також формування спільного місцевого бюджету за рахунок сплати місцевих податків і зборів.

Серед визначень поняття «територіальна громада» слід звернути увагу на наступні. Так, О.В. Батанов зазначає, що територіальна громада – це первинний суб'єкт місцевого самоврядування, що формується з фізичних осіб (громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, біженців, вимушених переселенців), які постійно проживають, працюють на території села (або добровільного об'єднання в загальну громаду кількох сіл), селища або міста, безпосередньо або через сформовані ними муніципальні структури вирішують питання місцевого значення, мають спільну комунальну власність, володіють на певній території нерухомим майном, сплачують комунальні податки і пов'язані індивідуальними територіальними зв'язками системного характеру [9, с. 54].

М.П. Орзіх зазначає, що територіальна громада – це первинний суб'єкт місцевого самоврядування, що має власні інтереси, до складу якого належать громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які постійно мешкають, працюють на цій території, володіють нерухомим майном, сплачують місцеві податки і збори [10, с. 68].

М.О. Баймуратов вважає, що територіальна громада – це сукупність фізичних осіб, які постійно проживають на відповідній території і пов'язані між собою територіально-особистими зв'язками системного характеру [8, с. 124].

На наш погляд, територіальна громада – це природно сформована спільність людей, що мешкають, працюють або володіють нерухомим та рухомим майном на відповідній території у межах одного чи декількох населених пунктів, що мають єдиний адміністративний центр, і яка характеризується системою стійких зв'язків і можливістю забезпечувати спільні інтереси з питань власного життєзабезпечення, адміністративного, соціально-економічного та культурного розвитку, обирає собі представників для здійснення самоврядування та є власником комунального майна.

Проаналізувавши праці дослідників правового статусу територіальних громад можемо виділити такі основні їх ознаки, як:

- 1) спільна територія існування (територіальна ознака). Це простір, в межах якого жителі територіальної громади можуть вирішувати питання місцевого значення;
- 2) наявність населення, яке проживає на визначеній території (інтегративна ознака);
- 3) існування колективної свідомості та спільних інтересів місцевих жителів (інтелектуальна ознака);
- 4) спільна комунальна власність, якою територіальна громада може користуватися і розпоряджатися у власних інтересах (майнова ознака).

Цікавий підхід до характеристики територіальних громад висловлює Євдокімов О.В. На думку вченого властивостями територіальної громади є: територіальна, соціально-психологічна, історично-культурна, політична, економічна, природна та організаційно-функціональна. Зокрема, територіальна ознака свідчить про те, що територіальна громада формується на певній території. Її членами є фізичні особи, що проживають на цій території, або працюють, або мають певне нерухоме майно. Соціально-психологічна обумовлена тим, що територіальна громада існує при усвідомленні себе кожним членом громади, як її частини, а також усвідомленні спільності інтересів. Історично-культурна свідчить про те, що громада існує та розвивається в часі, тому при обранні напрямку її розвитку необхідним є врахування історичних аспектів еволюції спільноти, її культурних та звичаєвих особливостей, які характеризуються впливом на психологічний клімат в громаді, і на ендогенні зв'язки, притаманні спільноті. Політична ознака зумовлюється усвідомленням територіальної громади суб'єктом правовідносин і представником місцевої громади на політичній арені. Економічна ознака інтегрує в собі громаду, як власника комунального майна, розташованого на її території, а її члени, відповідно до законодавства, є платниками податкових платежів до місцевого бюджету. Природна ознака зумовлена тим, що територіальна громада формується і діє на основі самоорганізації, соціальної та економічної активності і потреби в постійному розвитку. Організаційно-функціональна ознака територіальної громади означає, що це система з організованістю політичних і соціальних мереж, що функціонує спираючись насамперед на демократичні принципи розвитку і при участі її членів у вирішенні питань свого життєзабезпечення [11].

Повноваження територіальних громад випливають насамперед із Конституції України та Законів України «Про місцеве самоврядування», «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Зокрема, аналіз ст. 140–143 Основного закону свідчить про те, що більшість питань місцевого значення територіальні громади вирішують не безпосередньо, а через створені ними органи місцевого самоврядування. Таким чином, до кола питань які прямо чи опосередковано вирішуються територіальною громадою належать питання:

- виборів сільського, селищного голови або мера, що в подальшому очолює виконавчий орган ради та головує на засіданнях виконавчого комітету та ради,
- виборів старост і депутатів ради, які представляють і захищають інтереси усіх мешканців відповідної громади;
- управління комунальним майном;

- затвердження програм соціально-економічного і культурного розвитку і забезпечення контролю за їх виконанням;

- затвердження місцевих бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролю за їх виконанням;

- визначення місцевих податків і зборів в межах закону;

- організація проведення місцевих референдумів та впровадження в життя їх результатів;

- створення, реорганізації та ліквідації комунальних підприємств, організацій та установ, що перебувають у комунальній власності, а також забезпечення контролю за їх діяльністю;

- вирішення інших питань місцевого значення, що віднесені законом до їхньої компетенції [3; 4].

З метою забезпечення реалізації територіальними громадами зазначених повноважень в Україні було започатковано муніципальну та територіальну реформи. Зокрема, 1 квітня 2014 року було схвалено Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [12]. Головними її завданнями були:

- створення передумов для надання якісних та доступних адміністративних послуг;

- забезпечення раціонального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади;

- встановлення оптимальних меж територіальної основи для функціонування органів місцевого самоврядування та органів виконавчої влади задля формування умов доступності та якості публічних послуг, що надаються цими структурами;

- забезпечення створення відповідних фінансових, ресурсних та організаційних передумов для реалізації органами місцевого самоврядування власних і делегованих повноважень.

Виконання зазначених завдань було неможливим без створення нової системи територіального устрою, основу якого становлять об'єднані територіальні громади (ОТГ). Здійснюючи статистичні дослідження науковці довели, що можливості ефективного соціально-економічного розвитку мають лише ті громади, де чисельність населення становить більш як 3000 осіб, адже в такому випадку створюється можливість зростання доходів на душу населення, а також відповідного розвитку громади та території, на якій вона мешкає [13, с. 104]. 5 лютого 2015 року було прийнято Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [14], згідно з яким сусідні міські, селищні чи сільські ради можуть об'єднуватися в одну громаду з єдиним центром місцевого самоврядування. Умовами такої асоціації є [15, с. 95]:

- відсутність іншої територіальної громади з існуючим представницьким органом місцевого самоврядування у складі об'єднаної;

- нероздільність території об'єднаної територіальної громади; межі об'єднаної територіальної

громади визначаються зовнішніми межами юрисдикції рад об'єднаних територіальних громад;

– розташування об'єднаної територіальної громади в межах однієї області чи території АРК;

– врахування при прийнятті рішення про об'єднання громад історичних, культурних, етнічних та інших факторів еволюції цих громад, що мають безпосередній вплив на соціально-економічний розвиток об'єднаної територіальної громади;

– непогіршення якості та доступності адміністративних послуг, що надаються в об'єднаній територіальній громаді.

Сьогодні в Україні завершено формування трирівневої системи адміністративного устрою, що складається з регіонів (їх – 27 (області, АРК, міста Київ та Севастополь), районів (де-юре в Україні 140 районів, бо 14 районів у АР Крим будуть ліквідовані лише після деокупації, замість них буде створено 10 нових районів. Разом з тим, близько 1/6 районів перебувають на тимчасово окупованій території Луганської, Донецької, Херсонської, Запорізької, Дніпровської та Харківської областей. До реформи в Україні було – 490 районів), 12 червня 2020 року відповідно до закону № 562-ІХ уряд визначив адміністративні центри і території територіальних громад на основі раніше об'єднаних громад і попередньо затверджених перспективних планів. Усього було затверджено 1470 громад, які повністю охоплювали території 24 областей. До реформи було 11,5 тисяч громад [16].

Мінреінтеграції оновило перелік територіальних громад, які розташовані у районах проведення бойових дій, оточенні або перебувають у тимчасовій окупації. Станом на 17 серпня таких громад уже налічується 323 у дев'яти областях України. Це територіальні громади: Донецької (66), Харківської (56), Дніпропетровської (9), Луганської (37), Запорізької (54), Херсонської (49), Миколаївської (26), Сумської (21), Чернігівської (5) областей.

Разом з тим, варто зазначити, що у вересні 2022 року було деокуповано практично 90% Харківської області. Першочерговим завданням місцевої влади на зазначених територіях є забезпечення життєдіяльності громад. Адже люди мають отримувати всю потрібну допомогу і принаймні найнеобхідніші послуги. Оскільки органи місцевого самоврядування на деокупованих територіях можуть не мати більшості голосів для ухвалення важливих для життєдіяльності громад рішень, єдиним раціональним кроком для відновлення дієздатності ОТГ є створення військових адміністрацій. Створення військових адміністрацій – найефективніший шлях налагодити усі необхідні процеси, відновити послуги і забезпечити безпеку людей у звільнених громадах.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про воєнний стан», військові адміністрації населених пунк-

тів формуються з військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законів України, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах, органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків особового складу, а також працівників, які уклали трудовий договір з обласними військовими адміністраціями (у разі їх утворення) або з Генеральним штабом Збройних Сил України (якщо у відповідній області не утворено обласну військову адміністрацію) [2]. Отже, на час дії воєнного стану військові адміністрації виконують повноваження органів місцевого самоврядування в об'єднаних територіальних громадах.

Держава надає підтримку таким громадам в інформаційній, освітній, організаційній, методологічній та фінансовій формах.

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що об'єднана територіальна громада – це громада, що має реальну здатність забезпечувати з допомогою органів місцевого самоврядування (а в умовах воєнного стану військових адміністрацій) своїм мешканцям якісний рівень соціальних та адміністративних послуг. Зокрема, освіти і культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення, житлово-комунального господарства та благоустрою населеного пункту з урахуванням нового механізму фінансово-економічного забезпечення, що зумовлює накопичення і раціональне використання цих ресурсів на локальному рівні. Враховуючи, що в Україні проводяться військові дії та з метою забезпечення надання громадянам України необхідної допомоги соціальні послуги пропонується надавати екстрено (кризово) (за неможливості застосування загального порядку організації та надання соціальних послуг). Рішення про надання чи відмову у наданні соціальних послуг екстрено (кризово) приймається невідкладно, не пізніше однієї доби з моменту одержання відповідної заяви, звернення, повідомлення. Соціальні послуги екстрено (кризово) надаються безкоштовно.

У разі стабілізації військової ситуації в Україні, з метою підвищення ефективності муніципальної реформи, слід забезпечити: розробку і прийняття перспективного плану об'єднання територіальних громад із повноцінним включенням географічної, економічної, культурної, етнічної, рекреаційної та іншої специфіки громад; поширення адекватної роз'яснювальної інформації про доцільність та переваги процесу об'єднання територіальних громад; організацію навчальних семінарів для службовців органів місцевого самоврядування та представників громадськості щодо різних аспек-

тів реформи. В перспективі майбутніх досліджень має бути вивчення і аналіз досвіду процесу об'єднання територіальних громад в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 року № 389-VIII . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
3. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія від 15. 10.1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text.
6. Євдокімов О.В. Проблеми розвитку відокремлених територіальних громад. *Бізнес Інформ*. 2018. № 5. С. 100–104.
7. Тимечко І.Р. Узагальнення підходів щодо сутності територіальної громади України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2017. № 1 (7). С. 164–170.
8. Баймуратов М.О. Територіальна громада у національному та міжнародному вимірах. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 13. С. 121–132.
9. Батанов О.В. Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2001. 260 с.
10. Орзіх М. Концепція правового статусу самоврядних територій і органів місцевого самоврядування. *Місьцеве і регіональне самоврядування України*. 2009. Вип. 1-2 (10-11). С. 67–75.
11. Євдокімов О.В. Організаційне забезпечення функціонування та розвитку територіальної громади. *Ефективна економіка*, 2018, № 6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6425>.
12. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.
13. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь. Наук. ред.: Е.М. Лібанова, М.А. Хвесик. «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України». Київ, 2018. 776 с.
14. Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.
15. Практичний посібник з питань формування спроможних територіальних громад. Київ: Асоціація міст України, 2020. 140 с.
16. Територіальні громади 2020 року: перелік та основні дані. Децентралізація дає можливості: офіційний веб сайт. URL: <https://decentralization.gov.ua/newgromada> (дата звернення 20.09.2022).
17. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій: офіційний веб сайт. URL: <https://minre.gov.ua/news/onovleno-aktualnyy-perelik-gromad-u-rayonah-boyovyhdij-na-tot-ta-tyh-shcho-v-otochenni-13> (дата звернення 20.09.2022).